

ଜାତ୍ୱଣ ଓ ବିଜାତ୍ୱଣ Oxidation & Reduction (୧ମ ଓ ୧୦ମ ଲଗଣୀ)

ବିଷୟ ସଂଖ୍ୟା - ୫

ଜାତ୍ୱଣ - ବିଜାତ୍ୱଣ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା (ଓକ୍ସିଡେସନ୍ ଓ ରିଡକ୍ସନ୍)

ଜାତ୍ୱଣ (oxidation)

- ଯେଉଁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ ଅକ୍ସିଡେସନ୍ (O) କମ୍ପା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅପେକ୍ଷାରେ ଯୋଗ ହୋଇଥାଏ କମ୍ପା ।
  - ଯେଉଁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ ହାଇଡ୍ରୋଜେନ୍ (H) କମ୍ପା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅପେକ୍ଷାରେ ଯୋଗ ହୋଇଥାଏ କମ୍ପା ।
- ତଥାପି ଜାତ୍ୱଣ (oxidation) କୁହାଯାଏ ।

ବିଜାତ୍ୱଣ (Reduction)

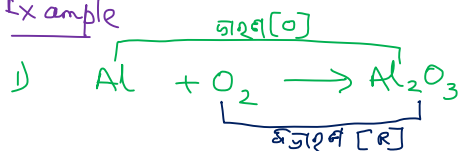
- ଯେଉଁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ ହାଇଡ୍ରୋଜେନ୍ (H) କମ୍ପା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅପେକ୍ଷାରେ ଯୋଗ ହୋଇଥାଏ କମ୍ପା ।
  - ଯେଉଁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ ଅକ୍ସିଡେସନ୍ (O) କମ୍ପା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅପେକ୍ଷାରେ ବିଚ୍ଛେଦ ହୋଇଥାଏ କମ୍ପା ।
- ତଥାପି ବିଜାତ୍ୱଣ (reduction) କୁହାଯାଏ ।

ଏକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ ଜାତ୍ୱଣ ଓ ବିଜାତ୍ୱଣ
ଏକ ସମୟରେ ହୋଇଥାଏ ।

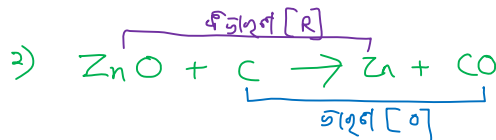
Oxidation and reduction
take place simultaneously.

↓
ଜାତ୍ୱଣ-ବିଜାତ୍ୱଣ (Redox) ପ୍ରତିକ୍ରିୟା

Example

- Al ଠାରୁ ଅକ୍ସିଡେସନ୍ (O) ଯୋଗ ହେଲା । ତେଣୁ Al ର ଜାତ୍ୱଣ ହେଲା ।
- O₂ ଠାରୁ ଏକ ଅକ୍ସିଡେସନ୍ ଯୋଗ ହେଲା, ତେଣୁ O₂ ର ବିଜାତ୍ୱଣ ହେଲା ।

- ZnO ରୁ O (ଅକ୍ସିଡେସନ୍) ବିଚ୍ଛେଦ ହେଲା, ତେଣୁ ZnO ର ବିଜାତ୍ୱଣ ହେଲା ।
- C ଠାରୁ ଅକ୍ସିଡେସନ୍ (O) ଯୋଗ ହେଲା, ତେଣୁ C ର ଜାତ୍ୱଣ ହେଲା ।

③
$$\text{NH}_3 + \text{CuO} \rightarrow \text{N}_2 + \text{Cu} + \text{H}_2\text{O}$$

↑
↓

 ઝડપ [O]   ઝડપ [R]

- NH_3 નું ઓક્સિડેશન (H) થયેલું છે, તેથી NH_3 નું ઝડપ થયેલું છે.
- CuO નું રિડક્શન (O) થયેલું છે, તેથી CuO નું ઝડપ થયેલું છે.

④
$$\text{Al} + \text{Cl}_2 \rightarrow \text{AlCl}_3$$

↑
↓

 ઝડપ [O]   ઝડપ [R]

- Al નું ઓક્સિડેશન થયેલું છે, તેથી Al નું ઝડપ થયેલું છે.
- Cl_2 નું રિડક્શન થયેલું છે, તેથી Cl_2 નું ઝડપ થયેલું છે.

(5)
$$2\text{FeCl}_3 + \text{H}_2\text{S} \rightarrow 2\text{FeCl}_2 + \text{S} + 2\text{HCl}$$

↑
↓

 ઝડપ [R]   ઝડપ [O]

- FeCl_3 નું Cl ઝડપ થયેલું છે - ઝડપ (R)
- H_2S નું H ઝડપ થયેલું છે - ઝડપ

ઝડપ & ઝડપ નું આધુનિક વ્યાખ્યા
 Modern Definition of Oxidation & Reduction

ઝડપ (Oxidation):
 ઇલેક્ટ્રોનનું નુકાવ
 (Loss of electron)

ઝડપ (Reduction):
 ઇલેક્ટ્રોનનું પ્રાપ્તિ (ગ્રહણ)
 (Gain of electron)

ઝડપ (Oxidation)

$\text{Na} \rightarrow \text{Na}^{+} + e^{-}$
 $(\text{Na} - e^{-} \rightarrow \text{Na}^{+})$

$\text{Ca} \rightarrow \text{Ca}^{2+} + 2e^{-}$
 $\square \rightarrow \square^{3+} + 3e^{-}$
 $\text{Al} \rightarrow \text{Al}^{3+} + 3e^{-}$

$\text{Cl}^{-} \rightarrow \text{Cl} + e^{-}$
 $\text{P} \rightarrow \square$

ગાંધી વિદ્યાલય
 ઇ
 ધર્મ કલ્યાણ

ઝડપ (Reduction)

$\text{Cl} + e^{-} \rightarrow \text{Cl}^{-}$
 $\text{O} + 2e^{-} \rightarrow \text{O}^{2-}$
 $\text{N} + 3e^{-} \rightarrow \text{N}^{3-}$
 $\text{Mg}^{2+} + 2e^{-} \rightarrow \text{Mg}$

ધર્મ વિદ્યાલય
 ઇ
 ગાંધી વિદ્યાલય
 (વૃદ્ધ)

SAR: ସୂକ୍ଷ୍ମ ସ୍ଥାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରୁ ଏବଂ ଯଦି ଜାଣିଲେ କିପୁ ବିଜାଣିଲି ଦର୍ଶାଏ ।

(a) $Fe \rightarrow Fe^{3+} + 3e^{-}$ (O)

(b) $Al^{3+} + 3e^{-} \rightarrow Al$ (R)

(c) $O^{2-} - 2e^{-} \rightarrow O$ (O)

(d) $S + 2e^{-} \rightarrow S^{2-}$ (R)

(e) $Fe^{2+} \rightarrow Fe^{3+} + e^{-}$ (O)

(f) $Sn^{4+} + 2e^{-} \rightarrow Sn^{2+}$ (R)

SAR: ସୂକ୍ଷ୍ମ ସ୍ଥାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରୁ ଏବଂ ଯଦି ଜାଣିଲେ କିପୁ ବିଜାଣିଲି ଦର୍ଶାଏ ।

(a) $S + 2e^{-} \rightarrow S^{2-}$ [R]

(b) $Fe^{3+} + e^{-} \rightarrow Fe^{2+}$ [R]

(c) $N^{3-} \rightarrow N + 3e^{-}$ [O]

(d) $Zn \rightarrow Zn^{2+} + 2e^{-}$ [O]

(e) $Cu^{+} \rightarrow Cu^{2+} + e^{-}$ [O]

ଜାଣି-ବିଜାଣି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା (Redox Reaction)

$Na + Cl_2 \rightarrow NaCl$

ଉପର Oxidation [O]
ନିମ୍ନ Reduction [R]

Steps:
Oxid: $2[Na \rightarrow Na^{+} + e^{-}]$
Red: $Cl_2 + 2e^{-} \rightarrow 2Cl^{-}$

$2Na + Cl_2 \rightarrow 2Na^{+} + 2Cl^{-}$
 $2(NaCl)$

SAR: ଉପର ଓ ନିମ୍ନ ସମତୁଲ୍ୟ ଜାଣି-ବିଜାଣି ଦର୍ଶାଏ ।

$Al + O_2 \rightarrow Al_2O_3$

Oxid: $4[Al \rightarrow Al^{3+} + 3e^{-}]$
Red: $3[O_2 + 4e^{-} \rightarrow 2O^{2-}]$

$4Al + 3O_2 \rightarrow 4Al^{3+} + 6O^{2-}$
 $2(Al_2O_3)$

Example

$NH_3 + O_2 \rightarrow NO + H_2O$

ଉପର ଓ ନିମ୍ନ ସମତୁଲ୍ୟ ଜାଣି-ବିଜାଣି ଦର୍ଶାଏ ?

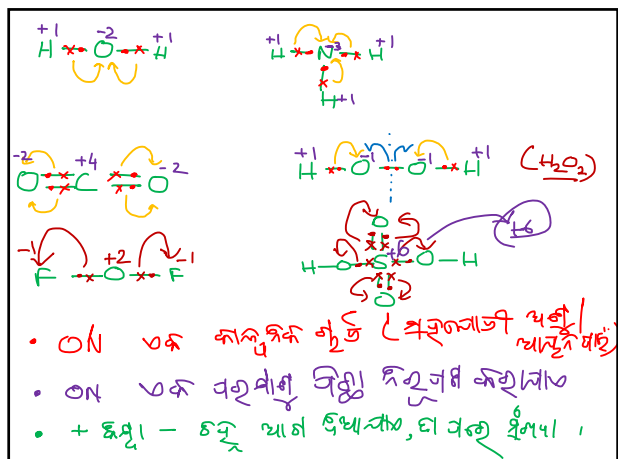
କେଉଁଠାରେ ଧାରଣ ଜାଣି ସଂଖ୍ୟା ବା Oxidation Number ବିଜାଣି ଜାଣିବୁ ।

ଜାଣି ସଂଖ୍ୟା/ଜାଣି

Oxidation Number (ON) / Oxidation state (OS)

- ସହସଂଯୋଜି (valent) କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ଯଦି ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ ହେଉଛି ।
- ଏହା ଯୋଗ୍ୟତା (valency) ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜାଣି ସଂଖ୍ୟା (ଅ) ସମତୁଲ୍ୟ ହେଉଛି ।
- ଉପର ସମତୁଲ୍ୟ ଓ ସହସଂଯୋଜି ଯାହା ଜାଣି ସଂଖ୍ୟା ସମତୁଲ୍ୟ ହେଉଛି ।

ସୂଚନା:
 ଏକ ସହସଂଯୋଜୀ (covalent) ଅଣୁରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସମସ୍ତ
 ସମ ସମ୍ପର୍କ ଉପରେ ଏହା କରାଯାଇପାରେ
 ଅଧିକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୂକ୍ଷ୍ମାତ୍ମକ ଗୋଲିକରୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରଣ
 ହୁଏ, ତେଣୁ ଏହି ସହସଂଯୋଜୀ ଅଣୁରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହୋଇଥାଏ।
 କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ଗୁଣରୁ ସମସ୍ତ ଗୁଣାଣୁରୁ ଜାଣି ସୂଚନା
 (ON/OS) ହୁଏ।
 • ସୁଦୂର ସମ ଗୋଲିକର ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହୋଇଥାଏ।
 ସୂକ୍ଷ୍ମ ସମାନ ଉପରେ ବାହା ହୋଇଥାଏ।

ଜାଣି ସୂଚନା ନିୟମର ନିୟମାବଳୀ
 (Rules for determining ON)

1. ମୌଳିକ ଅବସ୍ଥା : ON = 0
 (elementary state)
 Zn, Al, Fe, Cl₂ (Cl-Cl)
 O₂, C, N₂, Cu
2. O (ଅକ୍ସିଜେନ) : ON = -2
 ବ୍ୟତିକ୍ରମ : ପେରକ୍ସାଇଡ୍ (Peroxide): ON = -1
 (O-O)
 OF₂ : +2

(3) H : ON = +1
 ବ୍ୟତିକ୍ରମ : ମୌଳିକ ହାଇଡ୍ରାଇଡ୍ : -1
 (metallic hydride)
 NaH, CaH₂ etc

(4) ଏକ ସହସଂଯୋଜୀ ଅଣୁରୁ, ମୂଳକ କି ଆୟନ :
 ON = ଆୟନରୁ ଗୁଣ (ମୋଡାଣା)
 Na⁺, Ca²⁺, Al³⁺, Fe²⁺, Fe³⁺,
 Cl⁻, S²⁻, N³⁻, C⁴⁻ etc.

(5) F : ON = -1

(6) ମୁକ୍ତ ଅଣୁରୁ (Neutral molecule)
 ସମସ୍ତ ସହସଂଯୋଜୀ ଅଣୁରୁ ON ର ସମଷ୍ଟି = 0
 H₂SO₄ : 2(+1) + x + 4(-2) = 0
 ⇒ x = +6 H₂SO₄

(7) ବହୁସହସଂଯୋଜୀ ଅଣୁରୁ ଅଣୁରୁ ଆୟନ :
 (Polyatomic ion)
 ସମସ୍ତ ସହସଂଯୋଜୀ ଅଣୁରୁ ON ର ସମଷ୍ଟି = ଆୟନରୁ ଗୁଣ
 (NO₃)⁻ : x + 3(-2) = -1 (NO₃)⁻
 ⇒ x = +5

ମନେରଖ

- ON ମୋଡାଣା ସହସଂଯୋଜୀ ଅଣୁରୁ ନିୟମ କରାଯାଏ।
- ଉପରେ କରାଯାଇଥିବା ସମସ୍ତ ସହସଂଯୋଜୀ ଅଣୁ ନିୟମାବଳୀ।
- ଅଣୁ/ଆୟନରୁ ସମ ସହସଂଯୋଜୀ ଅଣୁରୁ ଅଣୁରୁ ହୋଇଥାଏ।
- ସହସଂଯୋଜୀ ଅଣୁ/ଆୟନ ଅଣୁରୁ ଅଣୁରୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ଗୁଣ।

ଉପଲବ୍ଧ ସମସ୍ତ ଦିଆଯାଇଥିବା ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କର ON ନିରୂପଣ କର ।

(a) $K\overset{+7}{Mn}\overset{-2}{O}_4$ (b) $(\overset{+4}{Cr}_2\overset{-2}{O}_7)^{2-}$ (c) $H\overset{+5}{Cl}\overset{-2}{O}_3$

(d) $\overset{+4}{S}\overset{-2}{O}_2$ (e) $(\overset{+3}{Cl}\overset{-2}{O}_2)^-$ (f) $H_3\overset{+5}{P}\overset{-2}{O}_4$

(g) $\overset{-3}{P}\overset{+3}{H}_3$ (h) $Fe_2(\overset{+6}{S}\overset{-2}{O}_4)_3$ (i) $(\overset{+4}{S}\overset{-2}{O}_3)^{2-}$

(j) $NH_4\overset{+5}{N}\overset{-2}{O}_3$ (k) $\overset{+3}{Al}\overset{+3}{H}_3$ (l) $H_2\overset{-1}{O}_2$

(m) $Zn\overset{-2}{S}$ (n) $(\overset{+4}{C}\overset{-2}{O}_3)^{2-}$ (o) $H\overset{+1}{O}\overset{-1}{Cl}$

$Zn + HCl \rightarrow ZnCl_2 + H_2$

$\xrightarrow{[O]}$ $\xrightarrow{[R]}$

New Definitions

- **ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (Oxidation):**
ଓକ୍ସିଡେସନ୍ ହେଉଛି
(Increase in ON) (ଇଲେକ୍ଟ୍ରନ୍ ଲୋସ୍)
(Loss of e⁻)
- **ରିଡ୍ୟୁସନ୍ (Reduction):**
ରିଡ୍ୟୁସନ୍ ହେଉଛି
(Decrease in ON) (ଇଲେକ୍ଟ୍ରନ୍ ଗେନ୍)
(Gain of e⁻)

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (Oxidising Agent or OA)
ରିଡ୍ୟୁସନ୍ (Reducing Agent or RA)

$Zn + HCl \rightarrow ZnCl_2 + H_2$

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (O): $Zn \rightarrow ZnCl_2$
ରିଡ୍ୟୁସନ୍ (R): $HCl \rightarrow H_2$

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (O): ଓକ୍ସିଡେସନ୍ କରୁଥିବା ପଦାର୍ଥ
(reactant which is oxidised)

ରିଡ୍ୟୁସନ୍ (R): ରିଡ୍ୟୁସନ୍ କରୁଥିବା ପଦାର୍ଥ
(the reactant which is reduced)

$NH_3 + O_2 \rightarrow NO + H_2O$

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (O): $NH_3 \rightarrow NO$
ରିଡ୍ୟୁସନ୍ (R): $O_2 \rightarrow H_2O$

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (O): ଓକ୍ସିଡେସନ୍ କରୁଥିବା ପଦାର୍ଥ
ରିଡ୍ୟୁସନ୍ (R): ରିଡ୍ୟୁସନ୍ କରୁଥିବା ପଦାର୍ଥ

ଓକ୍ସିଡେସନ୍-ରିଡ୍ୟୁସନ୍ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ରିଡକ୍ସ (Redox) କୁହାଯାଏ ।

• $FeCl_3 + H_2S \rightarrow FeCl_2 + S + HCl$

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (O): $H_2S \rightarrow S$
ରିଡ୍ୟୁସନ୍ (R): $FeCl_3 \rightarrow FeCl_2$

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (O): $Al + Cl_2 \rightarrow AlCl_3$

• $Cu + H_2SO_4 \rightarrow CuSO_4 + SO_2 + H_2O$

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (O): $Cu \rightarrow CuSO_4$
ରିଡ୍ୟୁସନ୍ (R): $H_2SO_4 \rightarrow SO_2$

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (O): $MnO_2 + HCl \rightarrow MnCl_2 + H_2O + Cl_2$

ଓକ୍ସିଡେସନ୍ (O): $MnO_2 \rightarrow MnCl_2$
ରିଡ୍ୟୁସନ୍ (R): $HCl \rightarrow Cl_2$

Types of Inorganic Reactions
(ଅଣୁକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ପ୍ରମାଣ ଉଦା)

1. Redox Reaction
(କ୍ରମିତ-ପ୍ରକ୍ରିୟା ପ୍ରତିକ୍ରିୟା/
ଉଚ୍ଚକମ୍ପରଣ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା)
 $Na + Cl_2 \rightarrow NaCl$

2. Non-Redox (Metathesis) Reaction
(ଅଣୁ କ୍ରମିତ-ଅଣୁ କ୍ରମିତ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା/
ସମ୍ପର୍କିତ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା)
 $AgNO_3 + NaCl \rightarrow AgCl + NaNO_3$
ଉଚ୍ଚକମ୍ପରଣ କ୍ରମିତ-ଅଣୁ କ୍ରମିତ

Q: ନିମ୍ନ ଉଦାହରଣକୁ ବିଚାର କରି ପ୍ରମାଣିତ କର
ଉଦାହରଣ: ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ କ୍ରମିତ କ୍ରମିତ [O]
ଓ କ୍ରମିତ ଅଣୁ କ୍ରମିତ [R] ଦର୍ଶାଏ । କ୍ରମିତ
ପ୍ରମାଣରେ ON ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଉଦାହରଣ ଦେଖନ୍ତୁ ।
ON, ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଓ ଉଦାହରଣ ଦର୍ଶାଏ ।
କ୍ରମିତ OA ଓ RA ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ ଉଦାହରଣ ଦର୍ଶାଏ ।
(ଉଦାହରଣ କରନ୍ତୁ)

(i) $HI + PbO_2 \rightarrow PbI_2 + I_2 + H_2O$
(ii) $Cl_2 + SO_2 + H_2O \rightarrow H_2SO_4 + HCl$
(iii) $F_2 + KI \rightarrow I_2 + KF$
(iv) $Zn + HNO_3 \rightarrow Zn(NO_3)_2 + NO + H_2O$

(v) $H_2O_2 + H_2S \rightarrow S + H_2O$
(vi) $H_2O_2 + NaOCl \rightarrow NaCl + O_2 + H_2O$
(vii) $P_4 + HNO_3 \rightarrow H_3PO_4 + NO_2 + H_2O$
(viii) $PbO + C \rightarrow Pb + CO$
(ix) $Al + NaOH + H_2O \rightarrow NaAlO_2 + H_2$
(x) $Cr(OH)_3 + H_2O_2 + OH^- \rightarrow CrO_4^{2-} + H_2O$
ssst chemistry